

המשפט של עגנון

עודד ערן

ניתוח משפטי של "תהילה", יצירתו הנודעת של ש"י עגנון, שופך אור חדש על האופן שבו אנו מבינים את חוזה הנישואין, ואת הפרתו

ה סיפור "תהילה" הוא מן הקסומים שבסיפוריו של ש"י עגנון. העלילה מתרחשת בעיר העתיקה בירושלים: ישישה בת 104 עברה בחייה את כל שבעת מדורי הגהנום, אך היא ממשיכה באמונתה, דבקה במצוות ועושה חסדים עם כל נזקקי העיר וענייה. מתברר שתהילה נושאת עמה מטען כבד של אשמה בעקבות אירוע שהתרחש בילדותה. סיפורה של תהילה סובב סביב חוזה שהופר – כתב התנאים שבו הוסכם על השידוך בין תהילה לבין שרגא. לימים נודע לאביה של תהילה כי אביו של שרגא משתייך לחסידים, והוא החליט שלא לקיים את החוזה. בזעמו, קרע את המסמך ושלח את הקרעים אל אביו של שרגא. הוא לא ביקש מחילה משרגא או מאביו, ובראייתה של תהילה, אסונות רבים שפקדו אותה במהלך חייה מקורם באותם אירועים: החטא הנורא של הפרת החוזה ואי בקשת המחילה. כל חייה מוקדשים לעשיית חסדים שנועדו לכפר על ה"חטא" הנורא.

שדה המחקר המכונה "משפט וספרות" הוא תחום מתפתח בביקורת התרבות. אף על פי שגם בתקופות קודמות עסקו משפטנים בספרות, סופרים כתבו על בתי-משפט, ומבקרי ספרות עסקו בנושאים משפטיים, הרי שראשיתו של העיסוק המסודר בשדה מחקר מרתק זה הוא בשנות השבעים של המאה ה-20. נהוג להבחין בין שני תחומים שונים שבהם עוסק המחקר במשפט וספרות:

משפט כספרות (Law As Literature). הכוונה למחקרים העוסקים בניתוח טקסטים משפטיים בכלים המשמשים בדרך כלל לניתוח טקסטים ספרותיים. דוגמה לכך

הוא מבקר המתבונן בפסק-דין ומנסה להעשיר את ההבנה של תוכנו על-ידי ניתוח הנרטיב שבו השתמש השופט. מרתק לראות עד כמה חוכמתם של השופטים, מליצותיהם והכרעותיהם מסתירות לעיתים תכנים שאין דרך לחשוף בניתוח משפטי קר, אך צפים מיד כאשר הטקסט הפרוש בפנינו נבחן בעיניו של חוקר ספרות. גם המחוקק אינו יוצא כאן נקי: ניתן להצביע על חוקים שבהם צביעותו של המחוקק פורצת מבין המילים ומצביעה על סתירות בין הנורמות הטבועות בחוק לבין השקפות עולם סותרות שהנרטיב המשפטי אינו מצליח להחביא. לדוגמה: החוק המחייב פרסום מודעות "דרושים" בלשון זכר ונקבה, חל על-פי לשונו על "מעביד" המחפש "עובד", ומתעלם מקיומן של "עובדות" ובוודאי של "מעבידות".

משפט בספרות (Law In Literature). תת-תחום זה כולל ניתוח של יצירות ספרות העוסקות בנושאי משפט. כידוע, יצירות ספרות רבות עוסקות בשופטים, בבתי-משפט ובפלילים, ובאותן יצירות ניתן למצוא התייחסות לדין הפלילי, לסדרי הדין, למהלך הדיון המשפטי וכדומה. דוגמה קלסית לכך הוא המחזה "הסוחר מוונציה" מאת שקספיר, שבו נערך "משפט" בנוגע להתחייבותו של אנטוניו לשלם סכום כסף לשיילוק, או לתת לו ליטרת בשר תמורתו. מובן שטקסט זה קורא לפרשנות משפטית, שכן סצנה מרכזית בו עוסקת בהתדיינות משפטית, שבסיסה התחייבות חוזית של אדם לחברו. ספרי בלש ומתח ניתן כמובן לבחון גם כן במבט משפטי.

הסיפור "תהילה" זכה מאז פרסומו בשנת 1950 לפרשנות נרחבת בידי חוקרי הספרות. אני מנסה להתבונן בסיפור ובעלילתו מנקודת מבט נוספת – משפטית – ולראות אם בה ניתן למצוא רמז ללקח שמנסה עגנון ללמד אותנו; שכבה נוספת של משמעות ומובן, שאינה נראית על פני השטח ושחורגת מן ההבנה הפשוטה של הטקסט. הסיפור אינו עוסק רק בהסכם השידוכים, ומוזכרים בו חוזים אחרים והתחייבויות נוספות, עד שדומה שאין הקורא יכול להשתחרר מן הרושם שחוזים, הפרתם וקיומם אינם נושא שולי, אלא ציר מרכזי ובעל משמעות בעלילה ובעולמן של הדמויות, כמו גם של המספר: לקראת מותה, תהילה הולכת, כמדי שנה, אל חברא קדישא ומבקשת "לקיים" את החוזה שלפיו רכשה חלקת קבר בהר הזיתים. מן הלעג של הפקידים עמם משוחחת תהילה ניתן להסיק, והדבר נראה הגיוני, כי אין כלל צורך בחידוש החוזה, שכן משנרכשה חלקה ותמורתה שולמה, הרי שהיא בבעלותה של תהילה וספק אם יש משמעות לחידוש ההתחייבות מדי שנה.

בנוסף, כשמתאר המספר את המתרחש ברחבת הכותל, הוא מספר את סיפורו של החייל האנגלי המונע מזקנה ירושלמית לשבת על כיסא. מכל הזוויות האפשריות שמהן ניתן להביט על אנקדוטה זו (אכזריות החייל, היעדר נימוס, הרחמים שמעוררת הזקנה, הרוע של הכיבוש), בחר המספר לציין שבעיניו, התנהגותו של החייל מהווה הפרה של "התחייבות" שנתנו האנגלים ליהודים במסגרת הצהרת בלפור, שפורסמה שנים מעטות

קודם לכן. המספר משווה בין אותה התחייבות לבין מבטה של תהילה, ואומר שכוח עיניה חזק מן ההבטחות של אנגליה, ושתהילה, במבטה, ביטלה את גזירת החייל האנגלי.

מרכזיותם של החוזים וההבטחות שבנובלה קצרה זו מצדיקה את ההתבוננות ביצירה "תהילה" מן ההיבט המשפטי. לאור העיסוק הנרחב בתמות אלו, נראה כי אין זה מופרך להשתמש בכלים משפטיים ולבחון גם בעזרתם את משמעות הסיפור; שהרי היצירה עוסקת בחוזים, שכריתתם, קיומם והפרתם הם נושאים שבהם עוסקת הדיסציפלינה המשפטית. מן הראוי אפוא לנסות להאיר את יצירתו של עגנון גם מנקודת מבט בלתי שגרתית זו ולבחון האם בפנינו הרכבה מופרכת של שני עולמות, עולם הספרות ועולם המשפט, שאין ביניהם חיבור; או מבט רענן העשוי לשפוך אור חדש על סיפור ישן.

אין הסכמה פה אחד

אין אחדות בגישת המבקרים לפרשנות הסיפור "תהילה". מוצעות לקורא שתי תזות עיקריות אשר ניתן לחלץ מן המחקר הספרותי שעסק בסיפור: מבקרים מוקדמים ראו בתהילה דמות אידיאלית, אישה שקיבלה על עצמה באהבה את קשיי העולם והחיים והפנתה את האנרגיות שלה לכיוון חיובי – עזרה לזולת, סיוע לעניים, מתן תרומות בסתר ודאגה לפרט. זו דמות המגלמת ענווה, חסידות ויראת שמיים, אולי מעין איוב חדש המופיע כאישה. הללו ראו בסיפור "יצירה דתית באמת", המדברת על חטא ותיקון, ו"הכרעת הלב לאמונה". זו אגב הפרשנות הזכורה לאלו מאיתנו שזכו ללמוד את "תהילה" בבית-הספר (ובתנאי כמובן ששמרו על ערנות במהלך שיעורי הספרות). פרשנות מאוחרת יותר, זו של עמוס עוז לדוגמה, זיהתה בתהילה התרסה כלפי שמיים, טענה קשה על מר גורלה וטרוניה על חוסר הצדק בדרך שבה נהג עמה האל, בלא שהיא עצמה חטאה. עוז גורס שאין בדמותה של תהילה הרמוניה נפשית, ושאותות הטירוף ניכרים בה. הוא סבור שדמות האל ביצירה היא של אל מתעלל ונוקם, המעניש את תהילה על "חטאי" אביה. עוז אינו מזהה כמובן כל חטא במעשי תהילה, וזאת בניגוד למבקרים קודמים, שלא היססו להטיל דופי במעשיה, אולי על מנת "להצדיק" את העונשים שהוטלו עליה.

מחלוקת אחרת בין פרשנים, הקשורה בראשונה, נעוצה בשאלת האשמה שמייחסת תהילה לעצמה. בעוד שיש שסבורים כי מדובר באשמה על הפרת חוזה, אחרים גורסים שהאשמה קשורה ב"בגידה" של תהילה, שהמשיכה לאהוב את שרגא, למרות נישואיה לאיש אחר.

כאמור, ה"תנאים" שעליהם חתמו אבותיהם של תהילה ושרגא הם שמניעים את סיפורה של תהילה. לאחר שנודע לאביה של תהילה על השתייכותו של אביו של שרגא אל החסידים, הוא קורע בזעם את כתב התנאים ובכך מבטל את החוזה, בלי שהוא טורח לבקש את סליחתו של שרגא. מעשי הצדדים מאפשרים כמובן ניתוחים סוציולוגיים, אתיים ופסיכולוגיים, אך יש גם היבטים משפטיים למעשיהם, ובהם נתמקד כאן. אף שמדובר

באירוע שקרה במאה ה-19, נחיל על עובדות המקרה את הדין הישראלי הקיים; לא משום שחל אז, אלא לצורך פישוט הדיון ומתוך הנחה, שאינה רחוקה מהמציאות, שלא קיים פער משמעותי בין החוק הישראלי לדין המהותי שחל על עובדות המקרה.

דיני חוזים

על-פי חוק החוזים הישראלי, חוזה נכרת בדרך של הצעה וקיבול. הדין מעניק להסכם תוקף משפטי מחייב בהתבסס על עיקרון חופש החוזים, קרי – זכותם של צדדים להסכים מרצונם לקנות, למכור, לשלם ולבצע פעולות משפטיות נוספות. בהכירה בתוקפו של החוזה מעניקה המדינה, באמצעות בתי-המשפט, תוקף מחייב לרצונם של צדדים לבצע פעולה משפטית. אלא שלא כל מסמך המנוסח כחוזה הוא תקף: פגמים מסוימים שכרוכים בכריתת החוזה מקנים לצד הנפגע עילת תביעה, כולל הזכות לבטל את החוזה. המשפט מניח, כאמור, כי חוזה הוא פרי רצונם של הצדדים, ומשמוכח שרצון חופשי זה לא התקיים, מן הדין שהצד הנפגע יוכל לבטל את החוזה ובמקרים מסוימים אף לתבוע את הנזק שנגרם לו כתוצאה מכריתת החוזה. לכאורה, זכותו של הנפגע לבטל חוזה בשל טעות, עושק וכדומה מחלישה את מוסד "החוזים", שכן מסמך שנתפס בתור חוזה מחייב עשוי בדיעבד לאבד את תוקפו; אולם עילות הביטול דווקא מדגישות את הקשר ההדוק שבין החוזה לבין הרצון החופשי של הצדדים ואת קריסת החוזה כאשר אותו רצון נפגם. לדוגמה – חוזה שנכרת בכפייה או אגב עושק (ניצול מצבו של הצד החלש), רשאי הנפגע לבטלו, שכן הכפייה או העושק משמיטים את הרצון החופשי, שהוא, כאמור, תנאי לכריתת כל חוזה תקף.

טעות והטעיה הן שתי עילות אחרות המקנות לנפגע זכות לבטל חוזה. המחוקק מניח כי אילו היה הצד הנפגע מודע לעובדות לאשורן, ולא למציאות כפי שזו הוצגה לו, היה נמנע מלהתקשר בחוזה. גם המשפט האנגלי והמשפט העברי מכירים בטעות ובהטעיה (תרמית) כעילה לביטול חוזה.

במקרה שלפנינו, דומה שביטול החוזה על-ידי אביה של תהילה היה מעשה ראוי ומוצדק! לדידו, השתייכותו של אביו של שרגא לכת החסידים הייתה עובדה מהותית, שאילו היה ידוע לו על קיומה, לא היה חותם על ה"תנאים". חוק החוזים קובע כי מי שהתקשר בחוזה עקב טעות, וניתן להניח שלולא הטעות לא היה מתקשר בחוזה, רשאי לבטל את החוזה. אך יתרה מזו: מבחינתו, אין המדובר בטעות סתם, אלא בכזו שנבעה מהטעיה זדונית ומכוונת מצד אביו של שרגא, שכן הלה לא גילה לו על השתייכותו לכת החסידים, אף על פי שהבין ודאי כי אילו היה אביה של תהילה מודע לעובדה זו לא היה מסכים לשידוכין. יוצא שאין המדובר בטעות סתם, אלא בכזו שמקורה בתרמית; וההטעיה מקנה כאמור לצד שנפגע את הזכות לבטל את החוזה.

ומה לגבי המשפט העברי? המשפט העברי התלבט באשר לתוקף המשפטי של הבטחת הנישואין, אך מסורת היא כי העלבון הכרוך בהפרתה חמור כל-כך, עד שהשמיים מתערבים ופוגעים במי שנישא לאחרת, תוך הפרת הבטחת נישואין. הנקמה מכוונת גם כלפי הצאצאים שנולדו מאותם נישואים. מסורת זו ליוותה סיפורים לא מעטים שמהם עולה יחסה המחמיר של היהדות לנושא. במסורת היהודית קיים קשר הדוק בין סוגיית ההפרה של הבטחת הנישואין לבין האיסור החל על אדם להלבין פני חברו ברבים. בבבא מציעא נאמר "המלבין את פני חברו ברבים אין לו חלק בעולם הבא... נוח לו לאדם שיפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים".

הסיפור הראשון העוסק בהפרה של הבטחת נישואין הוא סיפורו של לבן, שהפר את ההבטחה שנתן ליעקב לשאת את רחל לאישה. גם שם מדובר היה בתרמית: לבן נתן את לאה ליעקב, במקום את רחל, שאותה הבטיח במקור. אך בכך מסתיים הדמיון לסיפור המונח בפנינו. במקרה של לבן, הצד שרימה הוא שהפר את הבטחת הנישואין. יעקב מתלונן על תרמית זו באומרו ללבן: "למה רימיתני?" וכך ידועים גם סיפורים אחרים שבהם חטא אדם ברמייה והפר אגב כך הבטחת נישואים.

כאן טמונה המלכודת שטמן לנו בערמוניות עגנון – הוא משתמש בתבנית ידועה של רמאי המפר הבטחה לשאת אישה, ומציג בפנינו סיפור הפוך: בסיפורה של "תהילה" ביטולה של הבטחת הנישואין על-ידי אביה של הגיבורה בא בעקבות תרמית מצד אביו של שרגא, שהסתיר את השתייכותו לכת החסידים. כלומר, מי שביטל את ההסכם (אביה של תהילה) לא ביצע תרמית, אלא היה קורבן של תרמית!

ביטול החוזה ואי בקשת המחילה גררו, לפי ההיגיון הפנימי המעוות של תהילה, אסונות קשים, שאת כולם קישרה באופן לא רציונאלי ל"חטא" הנורא הקשור לכאורה באי כיבוד ההסכם. היעדר היחס הסביר בין המעשה לבין הסנקציה בגין הפרתו מצביע על כך שנפשה של תהילה טולטלה באופן קיצוני ולא נשלט, ושאסור לקורא לייחס את הלך החשיבה של תהילה למציאות או להיגיון המנחה בני אדם בדרך כלל; אלא שמדובר כאן בחשיבה מאגית ודמונית, באמונה בכוחות שמיים הפועלים מתוך היגיון משלהם, שאינו מוכר לאדם ואינו מבוסס על היגיון אנושי רגיל או על סדר חברתי מקובל, כפי שזה בא לידי ביטוי בחוקים מעשי ידי אדם.

תהילה מרבה ליצור קישורים המצביעים על חשיבתה המאגית, ועגנון מעצים את חשיבתה המאגית של תהילה. כך, למשל, היא מקשרת בין מות בנה הבכור לבין קריעת התנאים על-ידי אביה, משום ששני האירועים קרו במוצאי שבת. תוך שהוא משתמש בקישורים לעולם המשפט והחוק, עגנון מצביע על חוסר ההיגיון שמלווה את חשיבתה של תהילה. אולם עגנון אינו לועג לחשיבתה של תהילה ולהיגיון השולט בה. חשיבה מאגית

ודאי לא הייתה זרה לעגנון, ואולי דווקא בשל כך בחר לעסוק בה ולהעצים את הרושם שהיא עושה על הקורא.

וגם התרסה כנגד האל ניתן כמובן לזהות כאן: מדוע נענשה תהילה על מה שנראה, לפחות במבט שני, כמעשה לגיטימי שעשה אביה (היא עצמה הייתה באותו מועד ילדה קטנה), שניסה להגן על עצמו ועל בתו בפני מעשה נזילות? גם בסיפורים אחרים של עגנון מוצגת הבעייתיות הכרוכה בחריצת הדין של האל, המעניש לעיתים דווקא את הצדיקים. גם בהם נעשה לעיתים שימוש ברטוריקה משפטית כאשר מתואר הדין שחורץ האל.

מה למדנו אפוא מהסיפור המופלא ומהניתוח המשפטי שלו? ראשית, ראינו שלעיתים ניתן אינטרדיסציפלינרי המשלב מבטים שונים עשוי להועיל ולהפרות את החשיבה. יש קודים שהצפנתם מתוחכמת כל-כך, שנדרש מבט מזווית שונה על מנת לפענחם. ביקורת של סופר דתי כעגנון על בורא עולם מן הסתם אינה קלה עבורו, ונדרשת קריאה רבת שכבות על מנת להתיר את מעשה ההצפנה. שנית, הכרעה בין גרסאות המבקרים השונים (עוז לעומת קודמיו) עשויה ליטות לטובתו של עמוס עוז, אם רק ניטיב מבטנו ונראה בסיוע הפן המשפטי מה עולל כאן עגנון; כיצד הפך סיפור טריוויאלי, שבו לאיש הטוב ולאיש הרע תפקידים קבועים וידועים מראש, וליהק אותם מחדש, באופן שתפקידו של פורע הסדר המפר חוזה מאויש על-ידי קורבן תמים של מעשה רמייה (אביה של תהילה). אילו רצה עגנון לספר לנו סיפור פשוט על אישה צדיקה שאמונתה באל נשמרה ומעשיה הטובים רבו למרות ניסיון חייה המר, לא היה מנפץ את מסגרת הסיפור המקובלת על הפרת נישואים וממירה בסיפור סבוך ומורכב כל-כך.

הרשימה התפרסמה במקור ב-1 בדצמבר 2014 ומתפרסמת עתה שוב עם פטירתו בטרם עת של עודד ערן ז"ל, יהי זכרו ברוך

מחשבה זו התפרסמה באלכסון ביום חמישי 25 ביוני 2020 על-ידי עודד ערן.